

AS EXPRESIÓNS TEÓRICAS DO TRABALLO SOCIAL FORENSE E AS NOVAS POSIBILIDADES DA INTERVENCIÓN SOCIAL EN E DESDE A XUSTIZA DE MENORES EN ESPAÑA¹

*“(…) todas as teorías e a ciencia do mundo
non poden axudar a ninguén,
tanto como un ser humano
que non teme abrir o seu corazón a outro”.*
(Elizabeth Kübler-Ross).

** Emiliano A. Curbelo Hernández
Doutor en Traballo Social pola Universidade de Castela a Mancha, especializado en
Traballo Social, forense
experto universitario en Ciencias Forenses aplicadas ao Traballo Social e en
delincuencia xuvenil e en dereito penal de menores de idade*

*** Rubén Yusta Tirado
Doutorando en Traballo Social pola Universidade Complutense
de Madrid e mestrado interuniversitario no Modelo de Atención
Centrado na Persoa pola Universidade de Valencia*

¹ Ao referirmos á xustiza de menores en España, estámola encadrado no marco da Lei orgánica 5/2000 reguladora da responsabilidade penal do menor e sucesivas modificacións, así como no seu regulamento de desenvolvemento 1774/2004, do 30 de xullo.

RESUMO

A necesidade de dotar de novos paradigmas o traballo social forense en e desde a Xustiza de Menores co obxecto de lograr unha maior protección e preservación do interese superior do menor, deberíanos levar a reescribir outros esquemas explicativos teóricos e innovadoras expresións prácticas que conecten con esas novas concepcións dimensionais dunha intervención social participativa e representativa e colaborativa e empática-emocional (Curbelo, 2020b, 2021b). E o devandito, obrigatoriamente, condúcenos a desvelar sucintamente as tres correntes de pensamento máis habituais en e desde o social-forense neste escenario: o paradigma lineal ou simplista ou asistencial, o paradigma complexo ou transformador e o paradigma humanista ou de dereitos que, indubidadamente, sustentan a praxe do contido da devandita intervención social. No texto, téntase escribir un novo caderno de bitácora desde un enfoque centrado na persoa menor de idade, desde os fundamentos desa ultramodernidade disciplinar dimanada da actual definición global de traballo social (FITS, 2014) e dos principios da declaración de principios éticos do traballo social (FITS, 2018), ambas aprobadas pola Federación Intencional de Traballo Social.

PALABRAS CRAVE

Traballo social forense, ultramodernidade, Xustiza de Menores, paradigmas, intervención social, expresións prácticas, modelo centrado na persoa.

ABSTRACT

The need to provide new paradigms to forensic social work in and from Juvenile Justice, in order to achieve greater protection and preservation of the best interests of the minor, should lead us to rewrite other theoretical explanatory schemes and innovative practical expressions that connect with these new dimensional conceptions of a participatory and representative and collaborative and empathic-emotional social intervention (Curbelo, 2020b, 2021b). And what has been said, necessarily, leads us to succinctly reveal the three most common currents of thought in and from the social-forensic in this scenario: the linear or simplistic or welfare paradigm, the complex or transforming paradigm and the humanist or rights paradigm that Undoubtedly, they support the praxe of the content of said social intervention. In the text, an attempt is made to write a new logbook from an approach centered on the minor person, from the foundations of that disciplinary ultramodernity derived from the current global definition of social work (FITS, 2014) and from the principles of the declaration of ethical principles of the social work (FITS 2018), both approved by the Intentional Federation of Social Work.

KEYWORDS

Forensic social work, ultramodernity, Juvenile Justice, paradigms, social intervention, practical expressions, person-centered model.

INTRODUTORIO ARGUMENTATIVO

O concepto “persoa” que, neste contexto, pode estenderse simplemente a “persoa menor de idade”, máis aló de consideracións tales como infractoras, delinquentes, en conflito coa lei etc. debe comprenderse desde as súas características máis representativas como son a igualdade, a liberdade e a dignidade, desde ese dinamismo relacional que os aboca a vincularse “con outros seres humanos dos cales depende continuamente” (Martínez, 2006, p. 15). E se falamos de interdependencia, debemos manter a tendencia de incluír a todos os actores sociais participantes, polo que, o conveniente é aceptar os modelos teóricos e prácticos que se centren e contén con todos eles/as, especialmente, coas persoas menores de idade, desde esas novas innovacións sociais que permitan que “se convertan no eixe central das actuacións profesionais” (Carrera e Jiménez, 2014) a faise necesario o uso dunha metodoloxía que, segundo o aconsellado por Yusta (2017), debe pivotar sobre as bases da dignidade e o respecto ás características particulares destas, con base en enunciados que orienten o norte da acción social, desde o pensar e o facer, pero tamén desde o sentir, tendo en conta que, un acto ou vivencia “non reside só no noso presente, senón tamén no pasado e a fantasía do futuro, porque o acto reflexivo que lle confire sentido a unha vivencia constrúese, desde aquí e agora (...)” (Velasco, 2004, p. 169).

Ben se comprende que o indicado se relaciona con esa nova era da acción social da que fala (Molina, 2007) que, ao noso xuízo, non é outra cousa que esa ultramodernidade disciplinar que asume e aplica as miradas humanistas ou o enfoque de dereitos desde modelos “orientados a promover cambios na sociedade e nas propias persoas, o apoderamento e a defensa dos seus dereitos sociais, a través dos procesos dialécticos, participativos e colectivos” (Barranco, 2004, p. 83), débense asumir para iso os preceptos da ultramodernidade disciplinar recollidos na definición global de traballo social (FITS, 2014) que describe o traballo social, como unha profesión baseada na práctica e unha disciplina académica que promove o cambio e o desenvolvemento social, a cohesión social, e o fortalecemento e a liberación das persoas. Os principios da xustiza social, os dereitos humanos, a responsabilidade colectiva e o respecto á diversidade son fundamentais para o traballo social. Apoiada polas teorías do traballo social, as ciencias sociais, as humanidades e os coñecementos indíxenas, o traballo social involucra as persoas e as estruturas para facer fronte a desafíos da vida e aumentar o benestar social. Á súa vez, a devandita ultramodernida-

de tamén pasa por integrar o contido da declaración de principios éticos do traballo social (FITS, 2018), que recoñece un conxunto de principios e postulados éticos como o recoñecemento da dignidade inherente á humanidade, a promoción dos dereitos humanos, o desafío á discriminación e a opresión institucional, ás políticas e prácticas inxustas, o respecto pola diversidade, a construción de solidariedade, a promoción do dereito á participación e a autodeterminación, o respecto pola confidencialidade e a privacidade, así como tratar as persoas na súa totalidade e tender a unha integridade profesional democratizadora.

Comentado isto, as novas achegas epistémicos, deben superar os escollos presentes nas interaccións e realidades sociais maquilladas por esa natureza singular e global, por tanto, estes deben refuxiarse en teorías que xeren novas propostas e ideas, e permítennos (re)pensar outra análise reflexiva-dedutivo-interpretativa que nos sirva de ponte para transitar cara a modelos que acheguen novos aires ao escenario forense, e cobra especial relevancia a lóxica da razón, pero ademais, as esferas humanistas e empáticas-emocionais, prestando sustantiva referencia ás expresións experienciales e vivenciais que permitan recrear as prácticas sociais forenses desde formulacións máis próximas ao século XXI, respondendo con iso “(...) ás esixencias materiais e morais que parece impoñer a eclosión de nova cuestión social (...)” (Fernández, 2011, p. 52). Isto supón fomentar actitudes como a apertura persoal, espiritual, mental e social, o respecto por un mesmo e cara aos demais, a aceptación, o diálogo apreciativo e valorativo, o compromiso, a liberdade, a corresponsabilidade, a visión de futuro e os proxectos de vida.

E as bases substanciais do modelo centrado na persoa, normalmente aplicado no ámbito da xerontoloxía, non constitúen unha excesiva novidade, debido a que, gran parte do seu contido, conecta cos archicoñecidos fundamentos humanistas, polo tanto, a cuestión pasaría por extrapolar algunhas das súas consideracións a outros colectivos, ámbitos, escenarios e/ou contextos de actuación como o que nos ocupa e preocupa. E a implementación do devandito modelo non supón senón aceptar os postulados do traballo social desde esa estética da ética que prioriza a liberdade de elección e autodeterminación, a participación e o libre albedrío das persoas menores de idade para construír e elixir o seu propio destino e o seu propósito de vida, co acompañamento do traballador e a traballadora social como unha figura meramente facilitadora.

No contexto social forense, asumir algúns principios funcionais respecto das persoas menores de idade, supón cumprir cos seguintes criterios:

Táboa I

Algúns principios funcionais de actuación coas persoas menores de idade

Algúns principios funcionais de actuación coas persoas menores de idade	Protexer á persoa menor de idade de calquera forma de discriminación ou malos tratos. Considerar a persoa menor de idade como persoa suxeita a dereitos, tendo en conta a súa idade e as súas circunstancias. Promover e potenciar o seu desenvolvemento integral, normalizando a súa vida e favorecendo a súa autonomía persoal. Escoitar activamente a persoa menor de idade, facilitar a súa participación activa no procedemento penal e promover o seu desenvolvemento integral, co obxecto de contribuír a afianzar a súa responsabilidade, a súa autoestima e autorepresentación.
---	---

Fonte: Adaptación propia baseado en González (2018, p. 320).

En resumidas contas, os axiomas do devandito modelo, necesariamente deben imbricarse co principio do interese superior do menor, propiciar o apoderamento pacífico das persoas menores de idade, recoñecer e inculcar as súas competencias, capacidades, habilidades, destrezas, condutas, actitudes, desexos, pensamentos, criterios, poñendo o foco de atención nos factores protectores/evolutivos por encima dos factores (deas)protectores/involutivos, respectando ese conxunto de principios de pensamento e acción que protexan a dignidade, as garantías de dereitos e a pluralidade das condicións de vida.

1. A ULTRAMODERNIDADE DO TRABALLO SOCIAL: ANÁLISE DAS PRINCIPAIS EXPRESIÓNS TEÓRICAS EN E DESDE O TRABALLO SOCIAL FORENSE

O traballo social como disciplina técnica e profesional desde a científicidade e a institucionalización da acción social, debe asumir os contidos dunha serie de paradigmas teóricos, entendidos como eses exemplos, ideas e

pensamentos que serven de referencia para alentar os ventos dunha innovación social, cuxos postulados se mesturan coas expresións prácticas da intervención social que se fan explícitas neste contexto social/xudicial/penal. O comentado supón destacar as nosas achegas desde as ciencias sociais e humanas (Curbelo, 2019, 2020a, 2020c) á Xustiza de Menores, en e desde esa “relación entre o social e o legal que estivo presente na profesión desde as súas orixes (...)” (Menéndez, et al., 2017, p 22). Desta forma, o construcionismo social, ao noso xuízo, está máis próximo a este traballo social, debido a que, a partir das relacións sociais e humanas, xorden un encontro dialóxico, próximo e empático, participado por unha identidade igualitaria e uns sentimentos de aceptación, comprensión e compaixón cara a nós/as e cara ao outro/a.

Nesta dirección, para unha maior comprensión sobre as expresións teóricas que, desde o traballo social forense, en liñas xerais, fanse explícitas na Xustiza de Menores, seguidamente describirase sucintamente cada unha delas:

1.1 As expresións teóricas desde o paradigma simplista ou lineal ou asistencial en e desde o traballo social forense

Aínda que este paradigma parte de premisas carentes de escasas posibilidades transformadoras, achegando moi pouco á ultramodernidade do traballo social forense, estimamos necesario desenvolvela brevemente, dado que, por desgraza, adoita estar moi presente na cotidianeidade da práctica profesional. Desde esta visión, cabe dicir que, as persoas menores de idade que cometeron un delito, adoitan situarse en disímiles planos de igualdade que, para nada, procuran a conexión cos principios cardinais dos dereitos á reeducación e/ou resocialización, e, moito menos, xera procesos transformadores. E este tipo de perspectiva simplista, lévanos a xustificar e perpetuar os fundamentos dun traballo social tradicional que, entende a persoa menor de idade como obxecto, onde as súas circunstancias se abordan poñendo o foco de atención maioritariamente nos factores (deas)protectores/involutivos, máis non, prestándolles a atención debida aos factores protectores/evolutivos. Nesta dirección, o desenvolvemento e coidado do outro/a e polo outro/a quedan relegados a unha mera asistencia suxeita a aqueles elementos primarios que caracterizan a nosa actuación profesionalizada, en lugar de procesos relacionais de axuda mutua onde nós achegamos e neste caso, as persoas menores de idade e as súas familias, tamén nos achegan.

Antes de seguir adiante convén sinalar que, as problemáticas ou, como sinala Curbelo (2021b) ese “sufrimento psicosocial” das persoas menores de idade, se visibilizan como fragmentos non interrelacionados e interconectados entre si, que nos sitúan no presente e non valoran o percorrido da súa historia de vida, entón, a pretensión por superar as múltiples situacións

problemáticas derivannos ao meramente asistencial (Campana, 2015). Á súa vez, existen limitacións debido ás restricións estruturais do ámbito xudicial e ao esquema mental do profesional forense, o que converte os nosos privilexios en nuboeiros que limitan o noso raciocinio. Aquí manifestamos actitudes de poder máis que de comprensión e apoio, onde un adoita gañar e o outro adoita perder, de aí, a imperiosidade como sinala Curbelo (2020e) de transitar do paradigma “gañador/perdedor” ao “gañador/gañador”, co obxecto de reafirmar esa necesaria correspondencia empática da que tanto nos falaron na nosa etapa universitaria, aínda que, Giannelli (2018) sinala o carácter residual que presenta, o asistencial reforza o estigma social da persoa, a que encadramos como un suxeito carente de dereitos, restrinxindo de maneira exacerbada o principio do interese superior do menor, ese alicerce reitor e cardinal, incorporado nas normas nacionais e supranacionais.

Concretizando, cabe indicar que, o asistencial, en certa forma deriva do epistémico funcional, onde as respostas profesionalizadas na relación de axuda, normalmente responden á proximidade, son escasamente resolutivas sen profundar na xénese ou orixe das diversas situacións problemáticas ou as diversas manifestacións do sufrimento psicosocial, polo que, lonxe de solucionarlos, perpetuámoslos e acentuamos, constituíndo unha forma de actuación profesional na que predomina o poder sobre o deber, creando relacións de desigualdade, control e fiscalización, elementos que impiden a liberación das persoas menores de idade e as súas posibilidades expansivas reivindicativas, discursivas e de dereitos.

Ineludiblemente, o devandito paradigma asistencial, pode perfectamente vincularse coas expresións prácticas da función pericial forense, marcada por unha actividade que se produce nun momento concreto e para unha determinada finalidade: a avaliación das circunstancias da persoa menor de idade, para a elaboración e emisión do ulterior informe social forense ou ditame técnico profesional, que recollerá a medida xudicial e a proposta socioeducativa, así como a proposta de arquivo ou conclusión das actuacións ou o inicio do proceso mediador se fose o caso². En suma, a nosa misión debe partir de concienciar e sensibilizar sobre a necesidade de que se recoñeza “a influencia do traballo social na Administración de Xustiza, contribuíndo desta maneira para superar as posicións asistencialistas, excluíntes e ideolóxicas que permean a profesión” (Quintero, 2014, p. 37). Agora cabe ben dicir que, esta concepción asistencialista, entendida como ese conxunto de actividades e tarefas burocráticas, en absoluto, evitan ou minimizan a reiteración delituosa, debido a que, pivota sobre alicerces orientados parchear, máis non solucionar, o sufrimento psicosocial e as necesidades sociais e hu-

² Cabe aclarar que, o dito proceso mediador, no seu desenvolvemento circunscríbese maiormente ao paradigma transformador, no marco da función mediadora, aínda que, no asesoramento da proposta da viabilidade desta, ampárase no paradigma asistencial ao dimanar da función pericial forense.

manas, e non achega solucións integrais ás circunstancias da persoa menor de idade e a súa contorna.

1.2 As expresións teóricas desde o paradigma complexo ou transformador en e desde o traballo social forense

Cando falamos de transformación estamos a facer alusión a eses fortes cambios e rexurdimentos que provocan grandes sacudidas dentro da persoa e nas súas contornas, desde esa holística da complexidade. Dito de maneira máis clara, o paradigma da complexidade debe proporcionarnos estratexias que permitan romper, acabar ou liquidar como ben expoñen Cordero e Blanco (2004, p. 412) con “os lastres positivistas que nos obrigan a seguir buscando cal é a pedra filosofal, cal é o fundamento (máis alá do propio ser humano), cal é o obxecto, e a especificidade en traballo social e que achega ao conxunto das ciencias sociais”. Ao fío do expresado, falamos de procesos que non responden á proximidade, así, Fuentes (2019), expresa que un proceso non acaba nunca, un programa ou proxecto si, deste xeito, departimos de accións procesuais-circulares dilatadas no espazo, o que nos permite dispoñer de maiores posibilidades conectivas desde esa óptica que propicia novas oportunidades no marco das novas complexidades socio-xurídicas-penais. A teor de todo iso, desde a pedagogía do traballo social, como será Beltrán (2012) téntanse transformar as situacións en lugar de simplemente interpretarlas, construindo camiños que permitan transmutar os valores, as motivacións e os propósitos de vida, cara a ese despertar da conciencia transformadora.

Ao mesmo tempo, este paradigma, implica formas novas de entendernos e comprendemos, de socializar os coñecementos e as accións que producimos e de valorar obxectivamente o mundo que tentamos planificar, necesitado reestruturar actitudes, condutas e comportamentos, co obxecto de non volver reproducir feitos que subxectiven máis sufrimento psicosocial, e débese dar un adecuado sentido á vida (Velasco, 2004) desde ese encontro entre almas, un intercambio dialóxico, espiritual, mental, emocional, educativo, pedagóxico, e moral, onde todos benefíciense, aprenden, achen, desenvólvense, crecen e evolucionan nunha simbiose transformativa que as encamiña cara á paz, a convivencia, a concordia, desde os preceptos dun apoderamento pacífico, no que, os valores intrínsecos do traballo social toman sentido.

E disto nace a motivación, como esa tendencia para idear, desenvolver e realizar un crecemento persoal e espiritual ante a variedade de situacións de sufrimento psicosocial, buscando alternativas de vida máis pracentes e humanas que, aínda que mostran unha grande intersubxectividade, dado que, a percepción de si mesmo e da realidade para cada persoa é diferente respecto das sensacións, apreciacións, recordos, significados etc. e incumbe

aplicar a congruencia co outro/a, mesmo cando os seus pensamentos, sentimentos e actuacións non sexan compartidas, debido a que, trátase das súas vidas, das súas formas de vida e debemos respectalo desde o principio sacrosanto da liberdade de elección e autodeterminación, para vertebrar como sinala Marañón (2014) un desenvolvemento humano integral sen ataduras que derive nunha transformación e un cambio.

Do anterior derivase que, a devandita formulación, mantén unha correspondencia coas expresións prácticas da función mediadora, onde nese encontro físico, espiritual e emocional, dúas ou máis persoas, a través de diferentes momentos procesuais, coinciden voluntariamente para liquidar os conflitos que as unen, colaborando asertivamente para levalos a bo fin, tendo en conta que, soamente a través da acción colectiva, podemos certamente revertir as circunstancias, situacións e realidades.

1.3 As expresións teóricas desde o paradigma humanista ou de dereitos en e desde o traballo social forense

Na Conferencia Mundial sobre Traballo Social, Educación e Desenvolvemento Social (2015) organizada pola Federación Internacional de Traballo Social, a Asociación Internacional de Escolas de Traballo Social e o Comité Internacional de Benestar Social, celebrada en Seúl, o punto central foi “a promoción e a dignidade do valor das persoas”, facendo unha puntualización e mención específica aos dereitos sociais e humanos que, desde ese recoñecemento garantista, procuren unha cosmovisión máis protectora e preservadora en correspondencia cos postulados de defensa do interese superior do menor, como ese principio sacrosanto recolleito nas diferentes normativas nacionais e supranacionais en materia de infancia e adolescencia.

Agora ben, esta filosofía debe servir para promover esa apertura a principios existencialistas, compasivos, comprensivos, empáticos e emocionais que, máis alá do delito cometido pola persoa menor de idade, a comprendan e entendan como un todo indivisible que se debate constantemente entre un decálogo de circunstancias, o ben e o mal, os seus anxos e o seu demos, as súas alegrías e tristezas, a súa evolucións e involucións, desde ese dinamismo que tenta que a balanza se incline por aqueles valores próximos á humildade, a espiritualidade, a compaixón, a comprensión, a honestidade, a confianza, a sinceridade e a xenerosidade, desde eses complexos cambios que lles permitan orientar as súas vidas cara á sociabilidade, buscando esa xustiza social que debe amparar a calquera ser humano, aínda que, o paradigma de dereitos humanos implicou “avances, rupturas e tensións que emerxen constantemente no escenario socio-xurídico” (Miguera, 2018, p. 66), dado que, como mencionamos, o sistema da Xustiza de Menores non deixa de ser un contexto peculiar por moitas previsións restaurativas e non punitivas que enmarquen os principios da súa filosofía xurídica, sen esquecer

que, as persoas menores de idade, constitúen un colectivo vulnerable que require unha especial atención (Reglas de Brasilia, 2018).

E para poñer branco sobre negro na presente táboa resúmense as características máis representativas dos principios humanistas que deberían servir como base de inspiración en e desde a práctica forense dos traballadores e traballadoras sociais:

Táboa II

Consideracións humanistas e existencialistas presentes no traballo social forense na Xustiza de Menores

Obxecto	Dotar a práctica do traballo social forense duns principios inspiradores e uns valores que teñan en conta esencialmente os dereitos do ser humano e os seus diferentes niveis contextuais.
Características	O traballador e a traballadora social deben contar cun alto grao de madurez emocional para poder apoiar o cambio da persoa a través dunha relación horizontal e simétrica, sen que asuma un rol directivo, unicamente sendo un apoio para que estas poidan superar a súa situación, reeducándoas e axudándoas no seu desenvolvemento social e humano. Facilitar a defensa e o crecemento da persoa menor de idade e o resto de membros, mediante o apoio e a axuda profesionalizada transitando a unha comunicación dialóxica baseada en habilidades interpersoais e asertivas que fomenten a empatía, a igualdade, a xustiza social e os dereitos sociais e humanos.
Principios inspiradores	Papel protagonista da persoa menor de idade como un todo, como un ser humano gozante de dereitos, cun alto grao de participación nos diversos procesos que lle incumben e na interacción coa súa contorna para unha mellor comprensión que lle permita o respecto polas experiencias e vivencias doutras persoas a través da honestidade, a comprensión, a sinceridade, a humanidade e a incondicionalidade.

Contexto	En situacións de interacción e interrelación coa persoa menor de idade e as súas redes de apoio baseadas nas estruturas sociais nas que se atopa insertos desde un enfoque de dereitos co acompañamento social do traballador e a traballadora social forense.
Teorías	Sociopsicolóxica. Filosofía Existencial e Humanista. A Fenomenoloxía.

Fonte: Curbelo (2019, p. 115).

Debemos advertir que, os devanditos elementos nutren a expresión práctica da función de acompañamento social, polo que, a orientación da relación de axuda non vai dirixida cara a un problema, senón cara á persoa, así, “como tal, está centrada na persoa, e camiña ao seu paso e ao seu ritmo” (Martínez, 2006, p. 15). Desta forma, convertémonos en acompañantes nas diversas fases do procedemento penal, altofalantes e facilitadores dunha información e asesoramento profesionalizado que protexa o interese superior do menor como un dos máximos fundamentos humanistas, xerando conciencia e sanación espiritual, así como recoñecemento dos valores humanos e os dereitos que dimanan destes, cumprindo os fundamentos humanistas que permitan articular actitudes, valores, habilidades e experiencias para un desenvolvemento singular integral (Marañós, 2014), sendo necesario engadir, non soamente en cuestións interpersoais, senón desde a comovisión en e desde as interaccións e relacións sociais.

Así e soamente así, a comprensión da necesidade do desenvolvemento holístico da persoa menor de idade cobra un especial e considerable sentido, respectando os procesos madurativos, de crecemento e evolución, respectando as dinámicas e os tempos da persoa menor de idade, promovendo un verdadeiro proceso de axuda profesionalizada transformadora e democratizadora.

2. A ULTRAMODERNIDADE DO TRABALLO SOCIAL FORENSE: EXPRESIÓNS DIMENSIONAIS PRÁCTICAS EN E DESDE A INTERVENCIÓN SOCIAL

Describir a praxe do traballo social forense na Xustiza de Menores ou como expresa Kmprovic (2013) desde o campo socio xurídico, transcorre por desfiar as particularidades dunha ultramodernidade que, máis alá da habitualidade conceptual, metodolóxica ou procedimental, lévanos a entender e comprender en e desde o traballo social forense, outras modelos de integrar as acepcións cognitivas, emocionais e/ou comportamentais. E para

iso, Navarro (2020, p. 7) alude a necesidade de procurar “(...) un cambio en nós mesmos (...)”, aínda que, lamentablemente, ante o tradicionalismo que impera na nosa disciplina, “Non é fácil insistir, persistir, resistir e nunca desistir cando case nada é propicio (...)” (Navarro, 2019, p. 63), polo que, debemos ser consecuentes: non existe unha intervención social perfecta, pero se existen momentos e maneiras de cambiar esas formas de abordar o sufrimento psicosocial.

Destas circunstancias nace o feito de facer esforzos para lograr ese pretendido salto evolutivo, debemos entender o práctico do traballo social forense, como unha especialidade dentro da acción social, enraizada en e cos diferentes niveis da intervención social, valorando a súa incidencia real no cambio compartido do sufrimento psicosocial que presentan as persoas menores de idade, convindo (re)pensar novas expresións prácticas, así, “(...) debemos como campo profesional e disciplinar, intervir doutro xeito, pensar doutra maneira (...)” (Campana, 2021, p. 25), dentro deses mundos da complexidade, correspondendo defender accións profesionais que poñan en valor a dignidade das persoas, cumprindo os postulados da declaración de principios éticos do traballo social (FITS, 2018). E todo o dito ata o momento, suxire afianzar novas prácticas forenses innovadoras, asumindo o analítico-racional pero poñéndonos á espreita no empático-emocional, baixo o paraugas do mundo dos valores sociais, humanos, espirituais e morais.

E partindo de todos estes alicerces reitores, ao amparo dun modelo de atención centrado na infancia (Monfort et al., 2020), ou o que viñemos falando, centrado na persoa, incumbimos transitar a unha comprensión da intervención social en e desde a ultramodernidade o traballo social forense que “debe permitir articular procesos complexos e transformadores que superen a simplicidade asistencialista que, en raras ocasións, provoca cambios estruturais” (Curbelo, 2021b), e convén falar da mestura dos paradigmas teóricos coas expresións prácticas en e desde esa intervención social participativa e representativa e colaborativa e empática-emocional (Curbelo, 2020b, 2021b), asignando con iso un maior sentido e alcance ao traballo social forense. É así como, dito isto, a continuación, explicitáranse cada unha das ditas características aplicándoas á intervención social forense:

2.1 Expresións dimensionais prácticas da intervención social forense: unha mirada participativa

A participación convén entenderse como esa vontade de tomar parte ou involucrarse en algo de forma libre desde esa acción ou efecto de procurar un protagonismo organizado entre as que atopamos as persoas menores de idade e a súa familia ou titor/a, dado que, atendendo a Curbelo (2021c, p. 85) “non debemos esquecer que estes coñecen mellor que ninguén a súa propia realidade, a xénese dos seus problemas e por tanto, as mellores

alternativas resolutivas destes”. Con todo, a participación en e desde este escenario preséntase como unha cuestión complicada, tendo en conta que, as normas están preestablecidas en e desde un ámbito que, aínda que, adoita mostrar máis flexibilidade que a xurisdición de adultos, non deixar de ser un contexto onde se dirimen todas aquelas cuestións xudiciais. Deste xeito, debemos ser profesionais máis reivindicativos dos dereitos, mesmo ante as limitacións do propio sistema xudicial, provendo de maiores oportunidades e posibilidades participativas ás persoas menores de idade e as súas familias ou o seu titor/a, humanizando, na medida do posible, os procedementos penais, dado que, “A participación leva tempo incorporada como un indicador de calidade (...)” (Ramos e Francés, 2021, p. 53).

Neste sentido, a participación debe fluír con ese suficiente dinamismo que debe converterse nun prisma cardinal, dado que, construír procesos participativos servirá para contribuír á prosecución desa igualdade, a ese dereito de libre expresión que, como aconsella Fuentes (2019), sirva para promover dinámicas de protagonismo activo, dinamizando diagnósticos, procesos e actuacións compartidas. Á súa vez, debemos encamiñar canles interactivas pasados e presentes, debido a que, non poderemos tecer pontes para coñecer a realidade da persoa menor de idade que cometeu un delito penal, quedándonos na mera superficialidade, sen entrar no fondo do que realmente nos interesa: a participación para o protagonismo, o (re)coñecemento das circunstancias, os factores (des)protectores/involutivos desde a mirada do outro/a, co obxecto de “(...) actuar nos déficits que xa presentan os devanditos menores coa finalidade de lograr a súa resocialización e integración na sociedade.” (Navarro et al., 2016, p. 28), aínda que, tamén é importante incidir nos factores de protección/evolución, suxerindo soñar, pensar e construír positivamente unhas novas lentes que, inspírennos a reflectir a realidade, tendo en conta que, como sinalan Ramos e Francés (2021, p. 65) as persoas destacan por “a necesidade de ser escoitadas”, e necesítanse expresións prácticas forenses, máis activas, inclusivas e humanas e menos pasivas, coercitivas e inhumanas, sempre desexosas da prosecución do ben dos demais, amparados nesa pedagogía participativa, expresiva e liberadora que nos brinda o traballo social e o forense en particular.

2.2 Expresións dimensionais prácticas da intervención social forense: unha mirada representativa

A representatividade na actuación profesional permite asumir a pluralidade das características que presentan as persoas menores de idade. Asignar unha identidade, comporta evitar procesos deshumanizadores onde poidamos perder a obxectividade, debido a que, estamos ante o recoñecemento da condición de seres humanos heteroxéneos, suxeitos a uns deberes, pero tamén obxecto duns dereitos recoñecidos nos diversos marcos normativos. Esencialmente, estamos a tratar con persoas menores de idade involucradas

na comisión dun delito que, deben considerarse como suxeitos que debemos respectar considerando as súas preferencias, gustos, criterios etc. E no caso que nos ocupa e preocupa, a pesar de tratarse de persoas menores de idade, debemos aceptar sen excepción ningunha as súas condicións calquera que sexan, preservando o enfoque de xénero e a identidade sexual no caso de pertencer ao colectivo LGTBI, sen minusvaloralas ou recibir un trato discriminatorio, todo iso, a teor do art. 14 da C.E. Compréndase entón que asumir a esencia humana, é aceptar a pluralidade e diversidade de todas e cada unha das súas condicións, características e significantes desde esa tolerancia que nos axude a construír dignidade, respectando todas as razóns, condicións e circunstancias que caracterizan a cada ser humano.

E indo más alá, todo iso implica promover ese simbolismo identitario que trata de recuperar a xustiza social desde o individual/singular e o plural/diverso, potenciando ese recoñecemento simbólico que pretende evitar calquera tipo de trato degradante e inhumano por calquera causa ou razón, onde todos como iguais pero diferentes á vez, en síntese, significa considerar as persoas menores de idade baixo esa mirada garantista que ofrece a protección do interese superior do menor.

2.3 Expresións dimensionais prácticas da intervención social forense: unha mirada colaborativa

Estamos a facer especial énfase á colaboración, non soamente, coas persoas menores de idade e as súas familias ou titores/as, senón, con outros profesionais, entidades e institucións, dentro e fóra do ámbito da Xustiza de Menores, como sinala González (2018, p. 328) é importante coordinarse con todas as persoas que “teñen relación cos/as menores de idade con necesidades de apoio para unir esforzos (familias, outros profesionais e voluntariado) para observar as posibles melloras na nosa intervención diaria”, formalizando procesos conxuntos desde esas sinerxías que tentan espír colaborativamente o sufrimento psicosocial, desde ese “cambio en enfoque profesional: transición do modelo paternalista e a súa relación vertical, por un modelo igualitario e colaborativo de relación horizontal” (Fernández, 2011, p. 57).

Co sinalado, poderemos facer manifestos verdadeiros contextos colaborativos que multipliquen os esforzos individuais para lograr un sumatorio colectivo que, desde a individualidade/singularidade, lle transite á colectividade/xeneralidade, desde esa confianza e complicidade cooperativa, pois, o importante é que “a construción de alternativas e respostas ás situacións dadas, realízase de forma conxunta, no encontro dos diferentes actores e os seus saberes” (Cabo et al., 2012, p. 40), buscando solucións compartidas que axuden a navegar cara a unha nova percepción onde “a persoa sexa realmente a protagonista dos seus procesos de cambio”, en base a esa pedagogía do traballo social que permita “(...) impulsar e conseguir a motivación

ao cambio do menor, coa finalidade de poñer fin aos comportamentos delictivos (...)” (Massanet, 2016, p. 29) dando lugar a novos espazos de encontro na que, a nosa mente e o noso corazón, sintan a voluntariosa necesidade de asumir esa cohesión social desde “(...) un novo enfoque que permita transitar do lineal ao complexo” (Curbelo, 2020d, p. 196), prestando inter és cara ao outro/a, a cooperación, a colaboración, a coordinación etc.

2.4 Expresións dimensionais prácticas da intervención social forense: unha mirada empático-emocional³

Aquí podemos aproveitar para incorporar algunhas recomendacións éticas provenientes do modelo de intervención en traballo social empático-emocional desde unha mirada sentín-pensante (Curbelo, 2021a). Estamos a referirnos a todos eses afectos e emocións que dimanan en calquera proceso interpersonal, debido a que, nada nos fai máis humanos que as emocións e os sentimentos, procurando non emitir ningún xuízo valorativo, simplemente mostrando respecto pola realidade das persoas menores de idade, debido a que, estas deben aprender a buscar alternativas e solucións ás súas situacións. Esta perspectiva debe convertelos en persoas positivas que “(...) vivan o presente sen ningunha expectativa de futuro, aprendan a soñar, a mostrar paixón pola vida, a valorar o que teñen e non o que non teñen, a sorrir ante a adversidade, a non renderse” (Curbelo, 2021a, p. 66).

Pero o máis que nos interesa dicir é que é fundamental soster unha actitude e unha conduta positiva e empática para un mellor desempeño e funcionamento mental. Se puidésemos escoitar o corazón das persoas menores de idade que cometeron un delito e das vítimas, sentir o que senten, experimentar o que experimentan, coñecer os motivos das súas actitudes, condutas e comportamentos, evitariamos moitos xuízos de valor innecesarios e certos prexuízos que eluden o seu crecemento persoal, desde ese “encontro interpersonal e experiencial de reflexión mutua que forman unha soa realidade configurada” (Martínez, 2006, p. 15) que defenda os seus dereitos, concienciando a estas das súas obrigas e deberes individuais e colectivos, fomentando esa responsabilidade persoal que o achegue a condutas asertivas e construtivas de mellora individual, familiar e social.

Con todo e o anterior, acerca das expresións explicativas do modelo empático-emocional, fundáméntase no amor ao próximo, fraterno, consciente e condescendente por parte do traballador e a traballadora social, desde un sentimento afectivo e emocional moi forte e un interese vinculante, ocupando valores consubstanciais do ser humano (Curbelo, 2021a) como a

³ Ademais diso, aconséllase consultar a: Curbelo Hernández, E. (2021). O modelo de intervención en traballo social empático-emocional desde unha mirada sentí-pensante. *Revista Galega de Traballo Social-Fervenzas*, 23, 55-78.

proximidade, a intimidade, a vontade, o compromiso, o coidado, a responsabilidade, o respecto, a valentía, a compaixón, a sabedoría, a confianza e a lealdade e o cumprimento dos dereitos sociais e humanos, sendo de aplicación en escenarios, ámbitos e contextos da acción social, a calquera realidade, podendo coexistir xunto a outros modelos e podendo ser aplicado en e desde disciplinas do social e humano.

Creemos que chegamos ao núcleo principal: a actitude comprensiva, compasiva e tolerante, así como a escoita activa e empática, deben ser os eixes vehiculares que fagan ruxir o motor de calquera actuación de axuda profesionalizada, desde esa relación de intencionalidade que tenta minimizar esa sensación de ansiedade, desesperación, medo, inseguridade, culpa, impaciencia, impotencia, desilusión e tristeza que se fan presentes nas persoas menores de idade que están inmersas nun procedemento penal, facendo cumprir os postulados do interese superior do menor.

3. ANÁLISE REFLEXIVA E CONCLUSIVA

Desde a innovación social, as liñas de pensamento, deben interpelar ao protagonismo das persoas menores de idade como núcleo e eixo central de calquera proceso de relación de axuda profesionalizada, desde a manifestación dunhas sas relacións humanas, desde esa interacción emocional curativa, desde esas habilidades sociais que promoven aprendizaxes e ensinos baseadas nun traballo social preventivo e proactivo, e, non só resolutivo do sufrimento psicosocial, revisando constantemente as nosas achegas desde ópticas pedagóxicas que permitan contribuír a entender e comprender ao outro/a, a lograr consensos científicos e avances sociais forenses que non repercutan exclusivamente na nosa disciplina ou en nós mesmos/as, senón o máis importante, que sirvan de ferramenta para mellorar o sentido da vida das persoas menores de idade e as súas familias, tendo en conta que, todo ser humano debe evolucionar e crecer sanamente, preservando esa óptica humanista que trata de facer valer o principio do interese superior do menor.

Consideremos agora que, o enfoque centrado na persoa desde o traballo social forense na Xustiza de Menores, ten como finalidade deseñar intervencións que fomenten o desenvolvemento humano, a través de accións educativas e pedagóxicas, desde ese traballo social innovador ou ultramoderno, onde o foco de interese é o ser humano polo simple feito de selo (obxectividade garantista) e non as súas circunstancias (subxectividade protectora), co obxecto de poder cambiar o seu autoconcepto, as súas actitudes e a súa conduta, potenciando todos eses recursos protectores/evolutivos que esta ten dentro de si para responder resolutivamente ás múltiples realidades que lle rodean. Dito sexa, como expresan Betina e Norma (2016, p. 73) as relacións positivas “supoñen habilidades de empatía, cooperación e compromiso polo benestar dos demais. No caso de os adolescentes, estas relacións favo-

recen o desenvolvemento de fortalezas persoais, proporcionan apoio emocional e instrumental (...)”. Desta forma, entendemos que esta concepción do ser humano, desde o traballo social forense, interprétase como un ser persoal e social que necesariamente mantén interaccións e vínculos co resto de persoas e contextos nos que se socializa, á vez que mostran carencias e necesidades —factores (des)protectores/involutivos— que o fan vulnerable, fráxil e necesitado de apoio e acompañamento, pero tamén dotado das súas potencialidades, capacidades, destrezas e habilidades —actores protectores/evolutivos— que sirvan para dar ese primeiro paso que os leve a esa felicidade, valorando o que se ten e non o que non se ten.

Ata o momento, debemos entender o traballo social forense desde esa postura inconformista, que simplifica miradas e converte as persoas de obxectos a suxeitos, asignándolles altos graos de participación, aceptando representativamente os seus propios pronunciamentos, ideas, criterios, colaborando conxuntamente (non é igual camiñar que ir xuntos da man), valorado a súa esfera emocional como principal fonte de riqueza para o rexurdimento e a transformación, sen volvernos profesionais deshumanizados que omiten a complexidade da persoa menor de idade e as súas circunstancias para convertelo nun simple expediente de reforma.

Feitas estas condición, necesitamos entender que estamos ante suxeitos protagonistas das súas vidas (Yusta, 2017) en e desde esa acción social que titula ese libre albedrío como pedra filosofal liberadora que contribúe á toma de decisións e á elección dos camiños e carreiros da vida, permitindo con iso un crecemento e desenvolvemento profesional e disciplinar do traballo social: valorar e sistematizar as experiencias e vivencias, os fallos e os acertos, o que se realiza e o realizado, serve para crecer e dotar de mellores fundamentos á profesión e a nós mesmos/as, desde ese reto de constituírnos como seres humanos e profesionais completos, persoas integrais, que nos permita interaccionar relacionamente co mundo persoal, social, espiritual e material que nos rodea.

O desafío a futuro é asumir outro traballo social forense, en e desde a nosa mente en e desde o noso corazón, como indican Hernández e Sánchez (2008, p. 71) entón o “(...) reto para o traballo social é o de potenciar o desenvolvemento humano desde a esfera afectiva (...)”, abrindo novas posibilidades empáticas e emocionais para cumprir cos múltiples retos, envorcando a mirada na persoa para “tocar as profundidades da súa persoa para lograr unha transformación interior que a conduza a vivir na congruencia, na liberdade responsable cun claro sentido existencial” (Velasco, 2004, p. 20), poñendo en solfa a defensa sen concesións do interese superior do menor. En suma, os eixes medulares do traballo social forense en e desde a Xustiza de Menores ameritan peregrinar cara a mensaxes que transmitan unha maior flexibilidade, apertura e asunción das experiencias de vida, das vivencias, a procura de identidade, a responsabilidade de crecemento e desenvolvemento.

to social e persoal, a aceptación das propias eleccións e decisións, recoñecendo os recursos da propia persoa menor de idade e se contorna, así como aquelas limitacións que, no día a día, debemos superar para ser mellores persoas e profesionais, para acompañar a (re)construír persoas, conectando cos sentimentos e emocións para xestionalos de maneira máis asertiva.

4. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barranco Expósito, C. (2004). La intervención en trabajo social desde la calidad integrada. *Alternativas de trabajo social*, 12, 79-102.
- Beltrán Villalva, M. (2012). Conocimiento de la realidad y transformación social. *Papers*, 97/2, 291-310.
- Betina Lancuza, A., e Norma Contini, E. (2016). Relaciones interpersonales positivas: los adolescentes como protagonistas. *Revista Psicodebate*, 16(2), 73-94.
- Cabo, M.E., Musto, L., e Vallelisboa, L. (2012). El trabajo social y las prácticas integrales. *Revista Regional de Trabajo Social EPPAL*, 26(3), 56, 16-21/39-43.
- Campana Alabarce, M. (2021). Crítica y resistencias: ¿cuáles son las trincheras posibles? *Revista Propuestas Críticas en Trabajo Social*, 1(1), 12-27.
- Campana Alabarce, M. (2015). La Asistencia Social como derecho: una apuesta estratégica. En *VIII Jornadas de la Carrera de Trabajo Social "Sociedad y Universidad: Ciencias Sociales, Conocimiento Orientado y Políticas Públicas"*. Buenos Aires, 1-9.
- Carrera Velasco, A., e Jiménez Pérez, I. (2014). *Caminando hacia un modelo de atención centrado en la persona*. (Trabajo de Fin de Grado). Universidad de Zaragoza, Zaragoza.
- Cordero Ramos, N., e Blanco López, J. (2004). ¿Trabajo social sin fundamento? Aportaciones del paradigma de la complejidad a la epistemología del trabajo social. *Revista Portularia*, 4, 407-412.
- Curbelo Hernández, E. (2019). La mediación judicial con menores de edad al amparo de la Ley Orgánica 5/2000: la práctica mediadora dialógica-racional y empática-emocional del trabajador/a social forense desde el modelo humanista desde un enfoque de derechos. *Anuario de Justicia de Menores*, 19, 109-134.

- Curbelo Hernández, E. (2020a). El/la trabajador/a social forense en el marco de la Ley Orgánica 5/2000: la entrevista social forense como un encuentro dialógico-empático-emocional. *Revista Zerbitzuan*, 73, 105-115.
- Curbelo Hernández, E. (2020b). (1 de diciembre de 2020). Las dimensiones de la intervención social en y desde el Trabajo Social. *Blog sobre Trabajo Social de Víctor Nieto*. <https://www.victornieto.es/dimensiones-intervencion-social-trabajo-social/>
- Curbelo Hernández, E. (2020c). Dos décadas desde la entrada en vigor de la Ley Orgánica 5/2000: una mirada al trabajo social forense desde una perspectiva o un enfoque de derechos. *Acciones e Investigaciones Sociales*, 41, 117-135.
- Curbelo Hernández, E. (2020d). La intervención del trabajador y la trabajadora social: ¿Necesidad de transitar hacia un nuevo (re)enfoque del Trabajo Social? *Revista Humanismo y Trabajo Social*, 19, 195-211.
- Curbelo Hernández, E. (2020e). La intervención social en trabajo social: una mirada epistémica a los clásicos modelos de intervención en trabajo social. *Revista de Trabajo Social Caleidoscopio*, 5(20), 33-44.
- Curbelo Hernández, E. (2021a). O modelo de intervención en traballo social empático-emocional desde unha mirada senti-pensante. *Revista Galega de Traballo Social-Fervenzas*, 23, 55-78.
- Curbelo Hernández, E. (2021b). Construyendo paradigmas complejos y transformadores para la ultramodernidad en y desde el trabajo social: expresiones humanizates en y desde la intervención social participativa y representativa y colaborativa. *Revista del Colegio Oficial de Trabajo Social de Navarra*, 69, 5-9.
- Curbelo Hernández, E. A. (2021c). (Co)creando contextos participativos, representativos y colaborativos: Concretizaciones del trabajo en equipo democratizador en y desde el Trabajo Social ultramoderno. *Trabajo Social Hoy*, 92, 79-100. DOI: <https://doi.org/10.12960/TSH.2021.0004>
- Federación Internacional de Trabajo Social. (2014). *Definición Global de Trabajo Social*. <https://www.iassw-aiets.org/es/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>
- Federación Internacional de Trabajo Social. (2018). *Definición Global de Principios Éticos del Trabajo Social*. <https://www.google.com/amp/s/inmaculadasol.com/2018/08/06/declaracion-de-principios-eticos-del-trabajo-social-federacion-internacional-de-trabajado-social-julio-2018/amp/>

- Fernández Riquelme, S. (2011). La nueva era de la acción social. El trabajo social ante los retos del desarrollo humano. *Revista Electrónica de Humanidades, Educación y Comunicación Social*, 6(11), 51-75.
- Fuentes Rey, P. (2019). Los “otros” derechos, el rescate del sujeto. Documentación Social. *Revista para pensar la intervención social*, 1, 1-5.
- Giannelli Rocío, P. (2018). *La dimensión asistencial del Trabajo Social. El caso de la Tarjeta Única de Ciudadanía en Atención Primaria de la Salud en Rosario*. (Tesis de Grado). Universidad Nacional de Rosario, Argentina.
- González Herrera, I. (2018). Atención centrada en la persona (ACP): buenas prácticas en un centro de atención a menores con necesidades de apoyo (CAM Xiquets). *Documentos de Trabajo Social*, 61, 315-330.
- Hernández Sánchez, ML., e Sánchez Agudelo, F.J. (2008). La dimensión afectiva como base del desarrollo humano. Una reflexión teórica para la intervención en trabajo social. *Revista Eleuthera*, 2, 53-72.
- Kmprotic, C. (2013). El Trabajo Social forense como campo de actuación de lo social. *Trabajo Social Global. Revista de Investigaciones en Intervención Social*, 3(4), 37-54.
- Marañón García, M.C. (2014). Desarrollo humano y el enfoque centrado en la persona. *Boletín Científico de la Escuela Superior Atotonilco de tula*, 1(2).
- Martínez Miguélez, M. (2006). Fundamentación Epistemológica del Enfoque Centrado en la Persona. *Polis, Revista de la Universidad Bolivariana*, 5(15), 1-15.
- Massanet Sureda, A. (2016). *Delincuencia juvenil. Características de los menores con conducta delictivas en España*. (Trabajo de Fin de Grado). Universitat de Les Illes Balears, Islas Baleares.
- Menéndez Menéndez, F.G., Rodríguez Álava, L.A., Escobar García, M.C., y García Ponce, N.P. (2017). Modos de actuación del trabajador social forense: una experiencia en la ciudad de Portoviejo. *Revista RECUS*, 2(3), 21-26.
- Miguera, A. (2018). *La interpretación Forense en Trabajo Social. Una lectura socio-semiótica en perspectiva socio-jurídica*. (Tesis Doctoral). Universidad Nacional de Rosario, Argentina.
- Molina Cano, J. (2007). *Epítome de la Política Social*. Isabor.

- Monfort Costa, F., Silvestre Fernández, L., e Ten Doménech, E. (2020). La infancia y la adolescencia como sujetos activos de derechos: un cambio de paradigma. *Revista TSnova*, 16, 111-115.
- Navarro Pedreño, S. (2019). Esta es la historia. En Montagud, X. (coord.). *Cuando el Trabajo Social es literatura. La narrativa como creación y herramienta de aprendizaje*. Editorial Nau Llibres.
- Navarro Pedreño, S. (2020). Elogio de la imaginación radical o contra las prisiones de lo imposible. *Revista de Treball Social*, 219, 5-9.
- Navarro Pérez, J.J., Botija, M., e Uceda i Maza, F.X. (2016). La justicia juvenil en España: una responsabilidad colectiva. Propuestas desde el Trabajo Social. *Interacción y Perspectiva Revista de Trabajo Social*, 6(2), 156-173.
- Quintero Velásquez, A.M. (2014). Peritaje social: Contexto no clínico en la intervención socio-familiar. *Revista de la Facultad de Trabajo Social*, 30(30), 25-40.
- Ramos Feijóo, C., e Francés García, F. (2021). Participación en los procesos de cuidados desde el modelo de atención integral y centrado en la persona (MAIPC). *Revista Prisma Social*, 32(1), 46-68.
- Velasco Vélez, S. (2004). *El sentido de la vida en los adolescentes: un modelo centrado en la persona*. (Tesis de Maestra en Desarrollo Humano). Universidad Iberoamericana, México.
- Yusta Tirado, R. (2017). El trabajo social y el método de atención centrado en la persona en el ámbito de la gerontología. *Revista Trabajo Social Hoy*, 81, 19- 28.

LEXISLACIÓN E NORMATIVA

- Constitución española de 1978. 06 de decembro. BOE-A-1978-31229.
- Lei orgánica 5 de 2000. Pola cal se regula a responsabilidade penal do menor. 12 de xaneiro. BOE-A-2000-641.
- Regulamento 1774 de 2004. Polo cal se desenvolve a Lei orgánica 5 de 2000 que regula a responsabilidade penal do menor. 30 de xullo. BOE-A-2004-15601. Regras de Brasilia de 2018. Pola cal se trata o acceso á xustiza das persoas en condición de vulnerabilidade. 18 ao 20 de abril. XIX Cumbre Xudicial Iberoamericana.